

B. MƏMMƏDLİ

*t.ü.f.d., BDU-nun dissertantı**E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com*

ERMƏNİLƏRİN ŞİMALI AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMASI TARIXINDƏN

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan ermənilər məskunlaşma çarizm türkmənçay

Ключевое слово: Северный Азербайджан, армяне, водворении, царизм, туркменчай

Key words: Northern Azerbaijan, armenians, tsarism, Turkmanchai, of setting down

*Üç min ildən artıq bir dövrdə ermənilərin
heç bir milli ərazisi olmamış, indi isə onlar
tarixin zibil qutularından qabqaraq tarixi
milli ərazilər iddiasına düşmüşlər.*

Samyuel, Amerika tarixçisi

XVIII əsrdən başlayaraq özgə xalqların Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Rusiyanın işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Rusiyanın köçürmə siyasəti onun iqtisadi, siyasi və sosial maraqlarına xidmət edirdi. Çarizmin bu mürtəcə siyasəti, özgə xalqların – ilk növbədə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi Azərbaycan xalqını ağırlı bir problemlə üz-üzə qoymuş, tarixin müəyyən dövrlərində erməni təcavüzünə məruz qalmış. Bu gün də ermənilər Azərbaycan, eləcə də Cənubi Qafqaz üçün təhlükə mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

XVIII əsrin əvvəllərində – I Pyotrun dövründə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində həll edildi. XIX əsrdə isə bu proses Pyotrun xələfləri tərəfindən daha mütəşəkkil qaydada həyata keçirilməyə başladı. XVIII-XIX əsrlərdə ermənilərin Şimali Azərbaycana kütləvi şəkildə köçürülməsindən əvvəl onların Şimali Azərbaycanda məskunlaşması faktı hələ ilk orta əsrlərdən məlumdur. A. Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazır: “O zaman ermənilər ərəb qoşununun zülmündən qaçıb, Qarabağın çətin gedilən yerlərinə sığınmışdılar. Onların çoxu indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır.” [1, s.52]

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində – Şirvanda, Qarabağda, Naxçıvanda və digər yerlərdə sığınacaq tapan və pərakəndə halda məskunlaşan ermənilər haqqında erməni tarixçisi V. İxanyan yazır ki, Ermənilər yerli deyil, gəlmədirlər. Ermənilər üçün Azərbaycan torpaqları təqiblərdən qorunmaq üçün sığınacaq sığınacaq rolunu oynamışdır. [2, s.216]

Orta əsr mənbələrində (XV-XVI əsrlər) erməni tacirlərinin Ağqoyunlu hökmdarı və Səfəvi şahlarının rəğbətini qazandıqları barədə məlumatlar vardır. Daxili və xarici ticarətdə fəal rol oynayan ermənilər Azərbaycanda qalır, burada məskunlaşdılar. [3, s.492]

I Pyotrun Qafqaz siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaz, o cümlədən hərbi-strateji və iqtisadi cəhətdən olduqca əlverişli bölgə idi. Məhz buna görə də Böyük Pyotr Azərbaycana soxulmaq üçün fürsət axtarırdı.

I Pyotrun rus-erməni münasibətlərinin yeni mərhələsi başlayır. Onu da qeyd etmək ki, I Pyotra qədər rus-erməni münasibətləri yalnız ticarət müstəvisində qurulmuşdu. XVIII əsrdən

isə erməni-rus əlaqələri siyasi mahiyyət daşımağa başlayır. [4, s.714]

Rus-erməni siyasi əlaqələrindən bəhs edən rus tarixçisi Potto yazırdı: “Böyük Pyotr ilk dəfə ermənilərə siyasi baxımdan nəzər saldı. Çarizm Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün bu bölgədə xristian dayaqlarını yaratmaq və bu işdə ermənilərdən istifadə etmək, yararlanmaq məqsədi güdürdü. Böyük Pyotr Xəzər dənizini ələ keçirmək, Osmanlıları bölgədən uzaqlaşdırmaq siyasəti aparırdı. Məhz bu məqsədlə I Pyotr Xəzəryanı vilayətlərə yürüş etdi. Çar Pyotr erməniləri Xəzərsahili torpaqlarda məskunlaşdırmağa daha çox əhəmiyyət verirdi. [5, s.138] Pyotr 1724-cü il oktyabr fərmanında ermənilərə istədiyi yerlərdə sərbəst yaşamaq hüququ verildi. [6, s.246]

Rusiyanın Səfəvilərlə 1723-cü ildə (sentyabr) bağladığı Peterburq müqaviləsinə əsasən Gilan, Mazandaran, Astrabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçdi.

Pyotr 1724-cü ilin may ayında Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Matyuşkinə yazırdı: “Gilanda, Mazandaranda olan erməniləri yerləşdirməyə çalışın, müsəlmanları isə uzaqlaşdırın (köçürün).” [7, s.716] Pyotr Gilan və Mazandaranda yaşayan erməniləri Şimali Azərbaycana köçürməklə azərbaycanlıların deportasiyasının başlanmasının əsasını qoydu. M.B.Məmmədzadə “Ermənilər və İran” əsərində yazır: “Böyük Pyotrun layihəsi müqabilində İrandan ermənilər Şimali Azərbaycan ərazisinə, azərbaycanlılar isə buradan İrana köçürülürdü.” [8, s.27] Bütün bunlar Çar Rusiyanın, I Pyotrun şərq siyasətinin tərkib hissəsinə daxil idi.

I Pyotrun ölümündən sonra da onun xələfləri Pyotrun başladığı siyasəti davam etdirməyə başladılar. Lakin XVIII əsrin 30-cu illərində mövcud siyasi hadisələr 1732-1735-ci illərdə Rəşt və Gəncə müqavilələri bağlanmış, müqavilələrə əsasən Rusiya Xəzərsahili torpaqlardan çıxması ilə çarizmin planları yarımçıq qaldı. Rusiya zəbt etdiyi torpaqları Səfəvilərə qaytardı.

Rus tarixçisi Veliçko ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilə bir zamanda yerli azərbaycanlıların İrana və Türkiyəyə köçürülməsi məsələsinə toxunaraq yazır ki, azərbaycanlıların deportasiyası fasiləsiz olaraq baş verir. Müsəlmanları gəlmə ermənilərlə əvəz etməkdə erməni agentlərinin də günahı vardır. [9, s.48]

V.Veliçko daha sonra erməniləri “müəmmalı tayfa” adlandıraraq qeyd edirdi ki, Yelizavetpol və Tiflis quberniyaları erməni mənşəyi olmayan xalqların məskənidir. [10, s.324]

XVIII-XIX əsrlərdə baş verən rus-türk, rus-İran müharibələri zamanı Şimali Azərbaycana qaçıb gələn və məqsədli şəkildə köçürülən ermənilərin sayı getdikcə artmışdı. [11, s.43]

XVIII əsrdə ermənilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq onların Şimali Azərbaycanda dövlət yaratmaq səyləri iflasa uğramışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, bu dövrdə Rusiya Şimali Azərbaycanda öz işğalçılıq siyasətini tam həyata keçirə bilməmişdi. Bundan başqa, Rusiya yaxşı başa düşürdü ki, ermənilər bu diyarın köklü sakinləri deyil. Buna baxmayaraq çar hökuməti Şimali Azərbaycanda erməni dövləti yaratmaq istəyirdi. Digər tərəfdən erməni məsələsinin belə meydana gəlməməsi də problemin həllinə mane olmuşdu. Türk tarixçisi Sədi Koçaş erməni tarixçisi varantyanın “Erməni hərəkatının tarixi” adlı əsərinə istinadən göstərir ki, XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində ermənilər bir millət kimi Avropada tanınmırdı (Avropaya məlum deyildi). [12, s.35] Yalnız Rusiyaya sədaqət nümayiş etdirən ermənilər, onun himayəsinə sığınaraq öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar.

Gürcü yazıçısı İ.Çavçavadze erməni hoqqabazlığından danışaraq yazır ki, erməni tarixçiləri elə hey çərəncilik edir və heç zaman yaşamadıqları yerlərə köçürlər. Onlar dünyanı

inandırmağa çalışırlar ki, tarixən yaşamadıqları yerləri tutmaq onların tarixi haqqıdır.

Mənbə və tədqiqatlarda ermənilərin vətəni və mənşəyi haqqında dönə-dönə göstərilir ki, ermənilərin ən qədim sığınacağı Kiçik Asiyanın şimal-şərq hissəsi olmuşdur. Onların mənşəyinə gəlincə isə, ermənilər Hindistandan gələn qaraçıların bir qoludur. [13, s.58] Maraqlıdır ki, qədim erməni müəllifləri də bu faktı təsdiq edirlər.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın Qafqaz siyasəti yenidən gündəmə gəldi. 1801-ci ilin yanvar ayında çar I Pavel baş komandan Knorinqə yazırdı: “Ermənilərdə Rusiyaya yaxınlaşmaq üçün maraq yaradan, onları tərəfimizə çəkmək üçün əlinizdən gələni əsirgəməyin.” [14, s.414] Göründüyü kimi, əsrin ilk ilindən rus-erməni münasibətləri Rusiyanın təhriki ilə yenidən qızışmış, Azərbaycana qarşı düşmənçilik, qəsbkarlıq siyasəti davamlı olaraq XIX əsr boyu davam etmişdir.

Birinci Rus-İran müharibəsinin başladığı və hərbi əməliyyatların gedişi dövründə ermənilər faktiki olaraq Rusiyanın müttəfiqinə çevrildilər. Onlar könüllü dəstələr yaratmaqla Rusiyaya dəstək oldular. Cəsusluq və kəşfiyyat işlərində rusların etibarlı dayaqlarına çevrildilər. [15, s.77]

“Xülya xəstəliyi”nə tutulan ermənilər Rusiyanın müharibədə qalib gəlməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxır, döyüşlərdə fəal iştirak edirdilər. XIX əsrin ilk illərində - ermənilərin ilk xəyanəti, Gəncənin 1804-cü ildə ruslarla təslim olmasında özünü göstərdi. Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı general Sisianov hələ Gəncəni fəth etməmişdən təqribən iki ay əvvəl (noyabrda) Gəncədə yaşayan ermənilərə belə bir fitnəkar məktub yazmışdı: “Qalib Ümumrusiya ordusu ilə Gəncə torpağına girərkən, hamınızı lütfükar rus hökmdarlarının adından əmin edirəm ki, Ümumrusiya taxt-tacının müdafiəsi üçün qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər cür təqib və sıxışdırmalardan canınız qurtaracaq...” [16, s.58]

Ümumiyyətlə, erməni-rus alyansı XIX əsr boyunca davam etmişdir. 1826-1828-ci illərdə II rus-İran müharibəsi dövründə də ermənilər əvvəl olduğu ruslara kimi hər cür köməklik göstərmiş rusların qələbəsini alqışlamış, Türkmənçay müqaviləsi ilə köçürülmənin ikinci mərhələsi başlanmışdır. Müharibə zamanı cəsusluq fəaliyyətini məharətlə həyata keçirən ermənilər rusların etibarını, etimadını qazansalar da, türklərin əleyhinə işləməklə özlərinin etibarsızlıqlarını sübuta yetirdilər. [17, s.83]

İkinci Rusiya-İran müharibəsi Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Müqavilənin 12, 13, 14 və 15-ci maddələri ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsini hüquqi cəhətdən əsaslandırır. Müqavilənin 14-cü maddəsində göstərilir ki, bir dövlətdən o biri dövlətə keçən təbəələr hökumətin icazəsi ilə hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər. [18, s.313]

Müqavilənin 15-ci maddəsində deyilirdi: “Hansı dinə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində, ya da rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir.” [19, s.502]

Beynəlxalq münasibətlər tarixində analoqu olmayan və nadir hadisə kimi səciyyələnən “Türkmənçay müqaviləsi” mahiyyət etibarını ilə işğalçılıq və müstəmləkəçilik xarakteri daşıyırdı. Köçürmə siyasətinin sənəddə öz əksini tapması Şimali Azərbaycanda ermənilərin miqdarının süni şəkildə artırılmasına xidmət edirdi ki, bu da gələcəkdə çox mətləblərdən xəbər verirdi. Əvvəlcə ermənilərin köçürülməsi, sonra erməni vilayətinin yaradılması, daha sonra

erməni dövlətinin yaradılması. XVIII-XIX əsrlərdən başlayan bu proseslər XX əsrdə erməni dövlətinin yaranması ilə nəticələndi.

Erməni ideoloqu, ermənipərəst S.Qlinka ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə "Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduqlarına köçürülməsinin təsviri" adlı kitab həsr etmişdir. [20, s.8] S.Qlinka həmin əsərində erməni-rus münasibətlərinə toxunaraq yazır ki: "Ermənilər lap qədimdən Rusiyaya sədaqət göstərirdilər. Böyük Pyotrun çarlığı dövründə bu sədaqət daha artdı." [21, s.40] Sivil yollarla Şimali Azərbaycana soxulan ermənilər azərbaycanlılar tərəfindən sükutla və ya rəğbətlə qarşılanmadılar. S.Qlinka göstərir ki, bərk qəzəblənmiş müsəlmanlar köçkünlərə lənətlər yağdırır, onları daşa basırdılar. Şimali Azərbaycana, Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) köçürülən 40000 nəfər erməninin köçürülməsi ilə Azərbaycan vilayətinə vurulmuş yaralar uzun müddət sağalmadı. [22, s.63]

Mir Yaqub "Qafqazın problemləri" adlı əsərində yazır: "Bütün Qafqaz miqyasında qarşıya çıxan problemlərin ən çətini erməni problemidir." [23, s.76]

İki dövlət arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın İran üzərində qələbəsini rəsmiləşdirdi. Türkmənçay sülhü Azərbaycanın torpaqlarını iki hissəyə parçaladı. Ən faciəlisi isə ermənilərin torpaqlarımıza kütləvi şəkildə köçürülməsini təmin etdi. Rusiyanın köçürmə siyasəti, Azərbaycanda xristian (erməni) əhalinin sayının artması, Rusiyanın xristian və sosial dayaqlarının möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Ermənilər (tarixən) ruslar üçün daha etibarlı, sədaqətli, alış-verişi (rüştəti) bacaran bir millət idi.

Ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik edən erməni mənşəli, rus ordusunun polkovniki Lazarev, general Paskeviçə hesabatında göstərirdi ki, ermənilər ürəkdən köçmək istəyirdilər, lakin onların bütün əmlakı orada qalırdı. Ermənilər hər şeylərini qoyub gedərkən ümid edirdilər ki, onların böyük imkanları nəzərə alınacaq, rus hökuməti ermənilərin qoyub gəldikləri əmlakın əvəzini verəcəkdir. Əvvəlcə Marağa erməniləri, sonra isə bütün Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan) erməniləri hər şeyi buraxıb köçmək qərarına gəldilər. Onlar bizim qoşunların köməyi ilə köçürdülər. [24,s.108]

Rusiyanın Qafqazda baş komandanı Qudoviç çara yazdığı məktubların birində göstərirdi ki, müxtəlif yerlərdə yaşayan ermənilərin Azərbaycana köçürülməsini təmin etmək lazımdır. Xristianlıq naminə biz bu işi sürətləndirməliyik.

Rus tədqiqatçısı N.Şavrov Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətində erməni amilini belə qiymətləndirir: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə, Zaqafqaziyaya rus qoşunlarını deyil bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. Müharibədən sonrakı iki il ərzində 1828-1830-cu illərdə biz Zaqafqaziyaya 40 mindən çox, türkiyədən isə 80 mindən çox erməni köçürdük və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan Quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirdik." [25,s.2] N.Şavrov "Rus işinə təhlükə" əsərində ermənilər üçün 200 min desyatın torpaq sahəsinin ayrıldığını da qeyd edir. [26]

Rus tədqiqatçısı V.Qriqoryevin apardığı müşahidələr, araşdırmalar, əyalətlərə köçürülən ermənilərin məskunlaşdırılması ilə əlaqədar olan məsələlər "Naxçıvan statistik təsviri"ndə aydın şəkildə əks olunmuşdur. Müəllif Naxçıvana köçürülən ermənilərin sosial tərkibini araşdırmış və ərazinin demoqrafik dəyişikliyə məruz qaldığını statistik rəqəmlərlə təsvir etmişdir. Qriqoryevin "təsviri"ndə köçürülən ermənilərin sosial tərkibində əsas yeri əkinçilərin yer aldığı qeyd edilir. Faiz etibarı ilə əkinçilər 73%, sənətkarlar 18,7%, tacirlər 8%, demoqrafik göstəricilərə gəldikdə isə – qadınlar 42%, kişilər 52%, uşaqlar 35% təşkil edirdi. [27, s.144]

Araşdırmalar göstərir ki, İrəvan və Qarabağ ərazisinə köçürülən ermənilərin sayı Naxçıvandan çox idi.

Erməni məsələsi polkovnik Lazarevin Qafqaz Korpusunun komandanı Paskeviçə yazdığı hesabatında göstərirdi ki, 1828-ci il fevralın 26-da Azərbaycanda (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) yaşayan ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməsi haqqında əlahəzrətin göstərişini aldım.

Ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsinin demoqrafik və statistik mənzərəsinə nəzər salsaq burada baş vermiş dəyişikliyi aydın görürük. Belə ki, Rusiyada keçirilən siyahıyaalmaya əsasən, 1823-cü ildə ermənilər Qarabağın ümumi əhalisinin doqquz faizini, doxsan bir faizini isə müsəlmanlar təşkil edirdi. Köçürmədən sonra ermənilər bölgədə 35% təşkil etmiş, əsrin sonlarında – 1880-ci ildə isə artıq üstünlük təşkil edərək 53% qalmışdı. Digər mənbə və tədqiqatlar da bu faktı təsdiq edir. P.Sisianovun Bakıda öldürülməsindən sonra Qafqazın yeni baş komandanı İ.Qudoviç ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi layihəsinin əsasını qoyanlardan biri kimi çara yazırdı ki, Rusiyada pərakəndə halda yaşayan ermənilərin siyahısının tərtib olunması, onların harada yaşamalarından asılı olmayaraq, Azərbaycana gəlmələrinə imkan yaratmaq lazımdır. Burada (Azərbaycanda) erməni dövləti yaratmaq üçün ermənilərin sayı kifayət qədər olmalıdır. Xristianlıq naminə biz bu işi sürətləndirməliyik. Çar məmurunun bu müraciətindən sonra müxtəlif yerlərdə yaşayan ermənilərin siyahısı tərtib edilmiş, erməni ailələrinin Şuşaya köçürülməsi təmin edilmişdi. [28, s.830]

Rusiyanın köçürmə siyasətinin növbəti yeni mərhələsi Rusiyanın Türkiyə üzərindəki qələbəsindən sonra başlandı. 1828-1829-cu illərdə rus-türk müharibəsində qələbə çalan Rusiya, Ədirnə sülhünün şərtlərinə görə Türkiyə ərazisindən ermənilərin Rusiya ərazisinə (Azərbaycana) köçürülməsinin təminatçısı idi. Müharibə qurtardıqdan sonra rus ordusunun geri çəkilməsi ilə ermənilərin də ordu ilə bərabər (Rusiya-İran müharibələrində olduğu kimi) Türkiyə ərazisini tərk etmələri nəticəsində 84 mindən çox erməni Türkiyənin Qars, Bəyazid, Ərdahan və başqa vilayətlərindən Cənubi Qafqaza – Azərbaycana köçürüldü. Erməni köçkünləri 6 il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər. Bu isə ermənilərə ən yüksək güzəşt idi. Ermənilər sosial tərkibinə görə kəndlərdə və şəhərlərdə yerləşdirilirdi. Köçürmənin müvafiq təlimatında göstərilirdi ki, ermənilərin müsəlman kəndlərində yerləşdirilməsi, onların bir yerdə yaşaması yolverilməzdir. . [29, s.832]

Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, ümumiyyətlə İrandan və Türkiyədən (1828-1830-cu illərdə) köçürülən ermənilər, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində (şəhər və kəndlərində) – Mehri, Dərələyəz, Qafan, Ordubad, Vedi, Dərəçiçək, Sürməli, Sərdarabad, Zəngəzur, Zəngibasar, Qərnəbisar və b. yerlərdə yerləşdirilmişdi.

Beləliklə, XIX əsr ərzində və XX əsrin başlanğıcında İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilərin sayı Şavrovun tədqiqinə görə 1,3 milyon təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, bu statistik rəqəm o qədər də inandırıcı görünmür. Belə bir mülahizə irəli sürmək olar ki, Şavrovun göstərdiyi rəqəm (1,3 milyon) şişirdilmişdir. XIX əsrdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı Türkiyədən Azərbaycana təqribən 600 min nəfər erməninin köçürüldüyü barədə məlumatlar daha inandırıcıdır.

Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin tərkib hissələrindən olan köçürmə siyasətinin mahiyyətində Azərbaycanda xristian-erməni dövlətinin yaradılması dayanırdı. Məhz bu məqsədlə ermənilərin köçürülməsindən sonra atılan ilk addım, Rusiya tərəfindən işğal və ilhaq olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində I Nikolayın fərmanı ilə erməni vilayətinin yaradılması oldu.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. A.Bakıxanov. Gülüstüni-İrəm. B., 2001, s.52
2. Bax: R.Allahverdiyev. Dağlıq Qarabağın tarixi keçmişi. B., 2003, s. 216
3. Y.Mahmudov, K.Şükürov. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1639-1828). B., 2009, I c., s. 492
4. Potto. Кавказкая война. СПб-1890, с.714
5. Y.Mahmudov, K.Şükürov. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1639-1828). B., 2009, I c., s. 138
6. С.Хрестотатия по Истории СССР. М., 1989, с.246
7. Potto. Göstərilən əsəri, s. 716.
8. M.B.Məmmədzadə. Ermənilər və İran. B., 1993, s. 27.
9. V.Veliçko. Qafqaz. B., 1995, s. 48.
10. B.Məmmədli. Veliçkonun "Qafqaz" əsəri. ADU-nun "Elmi əsərləri". B., 2008, №6, s. 324.
11. Sədi Koçaş. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. B., 1998, s. 43.
12. S.Koçaş. Göstərilən əsəri, s. 35
13. N.Məmmədov. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. B., 2000, s. 58
14. АКАК с. I, s. 414
15. В.А.Потто. Первые добровольцы Карабаха. Т., 1902, с. 77
16. Azərbaycan tarixi (S.Əliyarlının redaktəsi ilə), B., 1996, s. 583
17. V.Veliçko. Qafqaz, s. 83
18. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 2007, s. 313
19. Y.Mahmudov, K.Şükürov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1829). B., 2009, I c., s. 502.
20. S.Qlinka. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya köçürülməsi. B., 1995, s.8
21. M.Yaqub. Qafqazın problemləri. B., 1996, s. 40.
22. Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Б., 1990, с. 63.
23. Bax: N.Quliyev. Naхçıван ханlığının əhalisi. B., 2006, s. 76.
24. Bax: X.Вердиева. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-XX вв.). Б., 1999, с. 108
25. S.Qlinka. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsi. S. 2.
26. Bax: R.Mehdiyev. Gorus-2010: Absurd teatrı mövsümü. B., 2010
27. F.Əsədov, S.Kərimova. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. B., 1993, s. 144.
28. АКАК, т. VII, с. 830
29. АКАК, т. VII, s. 832

В.И. МАМЕДЛИ
д.ф.н.и.

ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА АРМЯНАМИ

В статье впервые рассматривается история заселения армянами Северного Азербайджана. Путём достоверных исторических фактов автор, исходя из социально-экономических, военно-политических факторов, убедительно обосновывает причины водворения армян в пределы Северного Азербайджана, до их массового заселения в XIX в. на территории Азербайджана

B.I.MAMMADLI
d.p.h.

**FROM THE HISTORY OF SETTING DOWN ARMENIANS IN NORTHERN
AZERBAIJAN**

This article it is examined first the setting down Armenians in Northern Azerbaijan. Also the author convincingly grounds the reasons of setting down Armenians in bounds of the Northern Azerbaijan with the help of reliable historical sources, before setting down Armenians in Northern Azerbaijan (proceeding from social-economic, military-political factors).

Rəyçilər: t.ü.f.d. M.Əsədov, t.e.d. S.Məmmədov

ADPUnun Azərbaycan tarixi kafedrasının 2 aprel 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №14).